

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

De psychoanalytische houding

Bespreking van: Peter Kutter e.a. (red.) (1993). *Die Psychoanalytische Haltung*, heruitgave 2002. Stuttgart: Verlag Internationale Psychoanalyse. ISBN 3-608-95924-6, 397 pagina's, prijs: € 30,00

Ute Witassek-Picht

Peter Kutter, emeritus hoogleraar psychoanalyse aan de Universiteit van Frankfurt, leidt de heruitgave van *Die psychoanalytische Haltung* in met de volgende vraag: door welke basisprincipes laten psychoanalytici zich in hun dagelijkse praktijk leiden? Deze vraag wordt beantwoord door twintig internationaal bekende psychoanalytici. Ik laat enkelen de revue passeren.

Ortega beklemtoont het belang van de impliciete waarden en doelen van de analyticus voor zijn houding tegenover de analysant, een thema dat tot op heden weinig onderzocht is. Het brengt hem tot het bespreken van Freuds principes van welwillende neutraliteit, gelijkmatig zwevende aandacht, liefde voor de waarheid en respect voor de ander. De analytische grondhouding vloeit voort uit de innerlijke gelijkmatigheid en continuïteit die deel uitmaken van de identiteit van de analyticus.

Volgens Etchegoyen stelt de psychoanalyse zich als doel die factoren te waarborgen die bijdragen tot de psychische overleving van de mens. Om die reden dienen analytici zich voortdurend bewust te zijn van de gevaren van therapeutische eerzucht en subtiele machtsuitoefening. In zijn essay over het werk van Schafer (de afschaffing van de metapsychologie), toont Zagermann aan hoe nieuwe psychoanalytische theorieën de attitude van psychoanalytici op een constructieve wijze beïnvloeden. Schwaber heeft het over empathie als werktuig. In empathie zit naast de affectieve betrokkenheid een lichamelijke dimensie verrat.

In het laatste deel wordt ingegaan op de modificaties van de analytische methode bij ernstige psychische stoornissen. Er zijn hier bijdragen te vinden van Kernberg en Rosenfeld over de behandeling van narcistische en borderline-pathologie, van Lowenthal over psychosomatische patiënten, van Köhler als vertegenwoordigster van de zelfpsychologie en ten slotte van Meltzer die het heeft over de atmosfeer van de communicatie.

In dit boek is gekozen voor een ongewoon perspectief, waarbij de persoonlijke, ethische en intellectuele achtergronden van waaruit de analyticus werkt, worden onderzocht. Analytici uit uiteenlopende psychoanalytische scholen nemen duidelijk stelling en toch is deze verzameling van bijdragen een consistent geheel geworden. Het werk is bestemd voor al wie in de psychoanalyse werkzaam is, van opleidingskandidaat tot ervaren leeranalyticus.

U. Witassek-Picht is psychiater-psychotherapeut en psychoanalytica, opleidingskandidate van de Deutsche Psychoanalytische Vereinigung. Ze is zelfstandig gevestigd in Karlsruhe. (Vertaling: Marc Hebbrecht)

Psychosen, psychoanalytisch besproken

Bespreking van: Jo Smet, Ludi Van Bouwel, Rudi Vandenborre (red.) (2003). *Spreken en gesproken worden. Psychoanalyse en psychosen*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant. ISBN 90-441-1389-5, 235 pagina's, prijs: € 29,50

Jos de Kroon

Spreken en gesproken worden bevat gedeeltelijk een neerslag van de lezingen tijdens een symposium te Leuven in 2001 en is aangevuld met artikelen

die voor deze gelegenheid zijn geschreven. Het thema is de psychose en haar behandeling. De auteurs zijn allen Vlamingen die werken met psychotici, vanuit een psychoanalytische oriëntatie.

Met deze inleiding is de toon gezet van dit opmerkelijke boek, dat uniek genoemd kan worden in het Nederlandse taalgebied. In de recente psychoanalytische teksten uit Nederland komen psychotici namelijk niet aan de orde. De wat oudere psychoanalytische literatuur uit Nederland over de psychose (behandeling) had een onmiskenbaar egopsychologische signatuur. De huidige psychoanalyse in Nederland lijkt geobsedeerd te zijn door een zoektocht naar de stoffelijkheid van de geest. Niets van dat alles in dit boek, eerder een onttechting en anders wel een optimalisering van het biologische als voorwaardenscheppend voor het therapeutisch spreken. Vanwege zijn ligging op het scheidsvlak van de Germaanse en Romaanse cultuur is in Vlaanderen een bijzondere oriëntatie op de psychoanalyse ontstaan. De invloed van Lacan (o.a. via Aulagnier) is onmiskenbaar, maar ook die van de Engelse school van Melanie Klein (via Bion en Rosenfeld). Van een dialoog tussen deze richtingen is geen sprake. Als een caleidoscoop van oriëntaties en ervaringen rijgen de twaalf artikelen zich aaneen, verdeeld naar een meer theoretische en een meer praktische invalshoek.

Het is onmogelijk om de grote diversiteit van dit boek ook maar bij benadering weer te geven. Daarom zal ik mij beperken tot enkele hoogtepunten die het lezen van dit boek tot een plezier maken. Men zij gewaarschuwd: 'Recepten, handleidingen, standaarden of trucjes zijn evenwel afwezig' (p. 10). Veeleer is het boek gericht op inzicht en het meedelen van ervaringen met psychotici die aanleiding zijn tot inspiratie. 'Elke auteur vertrekt ethisch en technisch vanuit de analytische positie. Dat is een positie van niet-weten, niet bemeesteren, niet begrijpen, niet controleren, niet standaardiseren, niet genezen óm te genezen. Maar wel: luisteren naar het subject.' Deze opmerking uit de inleiding (p. 9) geeft het gemeenschappelijke van de teksten goed weer en impliceert dat er ook bij psychotici sprake is

van een subject, hetgeen allerminst vanzelfsprekend wordt geacht, ook door een grote groep van psychoanalytici. 'Het vraagt enige moed om, zeker bij psychotici, deze (psychoanalytische) positie in te nemen in een samenleving met economisch imperatief' (p. 9). Ik vermoed dat deze positie de komende tijd alleen nog maar meer onder druk zal komen te staan.

Laten we maar naar de highlights in dit boek kijken.

In *Lacan met Joyce* geeft Anne Lysy, psychoanalytica te Brussel, een mooie beschrijving van wat een creatieve behandeling van een psychoticus zou kunnen zijn aan de hand van de zichzelf behandelende psychoticus, zoals die in het schrijven van James Joyce naar voren komt. De psychose barst bij hem niet uit, maar vindt zijn weg in zijn romans. Hij bereikt daarmee hetzelfde als in een analyse kan worden verwacht. De psychoticus zoekt en vindt vaak ook zijn eigen subjectieve oplossing in een symptoom, waarmee hij zich een structuur verschaft. Dat zou de analyticus tot nederigheid dienen te stemmen en hem eerder leerling dan leraar van de psychoticus maken.

Lili De Vooght, psychiater-psychoanalytica te Leuven geeft een schets van de 'woordenboekmethode' voor de behandeling van psychotici. 'Blind' wordt er een woord gekozen uit het woordenboek en de patiënt wordt gevraagd bij dat woord vrij te associëren. Bij deze methode is het '(...) woordenboek een hulpinstrument om het instrument van de taal die in de psychose niet meer functioneert trachten te herstellen. De taal is in de psychose niet meer ter beschikking (negatieve symptomen) of draait rond in repetitieve cirkels die geen uitwisseling meer toelaten (autisme) of leent zich tot het creëren van waanwerelden waarin het subject vervreemdt van de gewone werkelijkheid' (p. 90). Nog afgezien van de houdbaarheid van de veronderstellingen over de relatie tussen taal en psychose, doet deze methode nogal gekunsteld aan, niettemin resulterend in mooie casusbeschrijvingen.

Een van de hoogtepunten uit dit boek vormt de gevalbeschrijving door Lut De Rijdt, psychiater en psychoanalytica uit Kortenberg. In haar tekst zullen de clinici zich herkennen en

bewondering krijgen voor de soms gewaagde interventies en de moed van de therapeut. Hier wordt duidelijk dat een psychoanalyticus niet een kille en abstinente instantie maar een persoon van vlees en bloed is, die zich engageert in het therapeutisch proces. Om veel uitleg te vermijden geef ik een citaat: 'Dit houdt in dat men de symptomen niet onderdrukt, maar ze durft te confronteren en dat men de hierdoor opgewekte angsten kan containen. In de adolescentie is het rumoer van het slagveld te verkiezen boven de stilte van de dood' (p. 109).

Ludi Van Bouwel, psychiater en psychoanalytica te Kortenberg, geeft in een overzichtelijk artikel een schets van klinische psychotherapie met adolescenten. Technische begrippen als 'identificatie', 'containment' en 'autistisch-contigüe positie' worden helder uiteengezet. Veel belang wordt gehecht aan de preverbaal therapieën, de teamvergaderingen en de gezinstherapieën. De auteur komt naar voren als een geëngageerde psychiater die een team weet te inspireren.

Blij verrast was ik over twee hoofdstukken over muziektherapie door Jan Van Camp en Jos De Backer, respectievelijk psychoanalyticus en muziektherapeut. Bij het lezen van deze teksten kreeg ik heel veel zin om hun muziektherapieessies bij te wonen om te zien wat de uitwerking is van hun praktijk.

Het boek wordt afgesloten met een tekst van Lieve Billiet, psycholoog en psychoanalytica, over de onmogelijke relatie tussen behandelaar en psychoticus. Hiermee gaat zij in tegen het naïeve optimisme van de wetenschap dat zij stelt tegenover de 'onbehandelbaarheid' van het subject, het subject dat zeer wel in staat is met een act of een symptoom een creatief antwoord te formuleren op de confrontatie met het verbijsterende reële.

Alles bij elkaar is dit een boeiend en geëngageerd boek over de psychose (behandeling) vanuit diverse psychoanalytische perspectieven. Er is meer accent komen liggen bij de ervaringen uit de praktijk dan bij de theorie, die zeer verbrokken is weergegeven, maar misschien is dat ook niet anders mogelijk omdat de psychoticus ook de psychoanalyticus regelmatig perplex doet staan.

Dr. J.A.M. de Kroon is psychiater en A-opleider bij de GGzE te Eindhoven en heeft een eigen praktijk als psychoanalyticus. Hij is lid van de Association Mondiale de Psychanalyse en de New Lacanian School en bestuurslid van de International Society of the Psychological Treatment of Schizophrenia Nederland-Vlaanderen.

Adler bij de tijd

Bespreking van: Ursula E. Oberst en Alan E. Stewart (2003). *Adlerian psychotherapy. An advanced approach to Individual Psychology*. New York: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-121-9, 226 pagina's, prijs: £ 16,99

Wim Vanmechelen

De reeks *Advancing Theory in Therapy* beoogt een actueel overzicht te brengen van verschillende therapeutische denkrichtingen. Na Lichaamsgerichte Therapie, Transactionele Analyse en Rationeel Emotieve Therapie is nu de beurt aan de klassieke adleriaanse *Individualpsychologie*. Na een historische situering en een bevattelijke omschrijving ervan wordt dieper ingegaan op de relevantie van recente ontwikkelingen, zowel met betrekking tot diagnostiek als therapeutische strategieën. Alfred Adler (1870-1937) stelde dat er twee fundamentele drijfveren zijn in de mens: geldingsdrang en gemeenschapsstreven. Deze grondslagen zijn er dan ook debet aan dat in dit boek vrijwel uitsluitend aandacht wordt besteed aan gezinstherapie, counseling en begeleiding bij problemen met 'moeilijke' kinderen. Het gebruik van diagnostische instrumenten, zoals gangbare vragenlijsten, wordt toegelicht en de gehanteerde interventiestrategieën worden beschreven tegen hun geactualiseerde theoretische achtergrond. Het geheel wordt handzaam gemaakt door uitgewerkte gevalbeschrijvingen en een glossarium van adleriaanse terminologie, zodat ook de niet ingewijde lezer wat vertrouwd gemaakt wordt met de speciale begripsvorming. De uitgebreide bibliografie biedt ruim houvast voor de geïnteresseerde die zich verder in de materie wil verdiepen. Het

hoofdstukje over de relevantie van en de uitdagingen voor adleriaanse psychologie in een postmoderne wereld is theoretisch nogal zwak onderbouwd en blijft onduidelijk in zijn doelstelling. In een relatief ruim bemeten hoofdstuk wordt wel dieper ingegaan op de situering van deze richting ten opzichte van andere denkrichtingen en hun wederzijdse verhouding. Dit is onder meer verhelderend ten aanzien van de psychoanalyse, waarmee het raakvlak toch eerder historisch dan inhoudelijk blijkt te zijn. Met dit boek levert de uitgever een degelijke beknopte inleiding en een actueel overzicht, maar voor de analytisch geïnteresseerde lezer blijft het veraf van de eigen praktijk.

W. Vanmechelen, psychiater-psychoanalytisch psychotherapeut, kandidaat van de Belgische School voor Psychoanalyse, is werkzaam in privé-praktijk en in het CGGZ Lier. Hij is verbonden als supervisor aan het Postgraduaat Psychoanalytische Psychotherapie van de KU Leuven.

Kennismaking met 'jungiaanse' psychoanalyse

Bespreking van: Elphis Christopher en Hester McFarland Solomon (red.) (2003). *Contemporary Jungian Clinical Practice*. Londen/New York: Karnac Books. ISBN 1-88575-975-6, XXIII + 348 pagina's, prijs: £ 22,50

Jef Dehing

Contemporary Jungian Clinical Practice heeft tot doel, aldus de redacteurs, de kwaliteit te illustreren van het klinische werk van de pratici die deel uitmaken van de British Association of Psychotherapists (Jungian Section). Men wil ermee bewijzen dat de leden van deze associatie aan strenge eisen beantwoorden op het gebied van de analytische theorie en praktijk. We leven natuurlijk in een tijdperk van *evidence-based medicine*, en dito *psychotherapy*, maar als lezer ben ik er niet zo op gesteld om in een scheidsrechtersrol te worden geplaatst. Ik verwacht méér van het boek dat ik in handen heb. De contribuanten zijn in ieder geval geslaagd, cum laude.

Het eerste deel bevat vier bijdragen van opleidingskandidaten. Het zijn degelijke klinisch-theoretische werkstukken, die naar mijn gevoel de toelating tot het lidmaatschap ten volle rechtvaardigen. Ze brengen echter weinig nieuws.

In het tweede deel geven zes oudgedienden een verslag over de 'maalstromen en stagnaties' die zij bij intensief klinisch werk ondervonden. Ook hier solide opstellen en interessante klinische beschrijvingen, maar weinig inspirerende nieuwe inzichten. Alleen Nathan Field, met zijn bijdrage *Psychotherapy as a two-way process* (p. 165-181), prikkelde mijn interesse. Zijn titel doet een 'intersubjectieve benadering' vermoeden; hij beschrijft therapeutische ervaringen die moeilijk in woorden te vatten zijn. Jung stelde hiervoor de alchemistische term 'coniunctio' voor; Marion Milner had het over 'goddelijke' ervaringen, waarin het bewustzijn het ganse lichaam doordrenkt; Balint noemde het een 'harmonische en wederzijds doordringende verwarring', en Margaret Little sprak over 'primaire ongedifferentieerdheid' (p. 175). Volgens Masud Khan zijn sommige patiënten hardnekkig op zoek naar deze toestand; zij reageren met 'weerstand' en negativiteit tegen discriminerende interventies die geen rekening houden met deze behoefte: differentiëring is belangrijk, maar te vaak wordt ze toegediend op een al te splitsende, polariserende wijze. Field merkt op dat de orthodoxe analyse – terecht – de noodzaak om pijn te accepteren benadrukt. Hierbij vergeet men wel eens dat ook 'goede' ervaringen van wezenlijk belang zijn: zowel vreugde als ellende dienen te worden erkend, illusie en desillusie (Winnicott), de-integratie en re-integratie (Fordham). Zelfs voor Bion speelden positieve én negatieve 'realisaties' een wezenlijke rol in de ontwikkeling. Zelf worstel ik al een tijd met analoge ideeën (Dehing 2003). Ik kon vaststellen hoe moeilijk het is dergelijke preverbale ervaringen te verwoorden, en hoe gemakkelijk die formuleren verkeerd begrepen worden: sommigen gaan de auteur beschouwen als een goeroe die magische oplossingen voorspiegelt, anderen verwijten hem niet meer 'psychoanalytisch' te denken. Daarom ben ik Field dankbaar dat hij een poging onderneemt om zijn ideeën hier-

over, gevat in een klinische context, te verwoorden.

Het laatste deel van het boek bevat zeven artikelen van de hand van oudere, ervaren analytici: analytische afhankelijkheid, analytische therapie met een anders gekleurde medemens, pensionering (van de analyticus), supervisie, en de ethische aspecten ervan, nieuwe paradigma's. Eén auteur ten slotte, onderzoekt het proces waarbij de analyticus aan zijn patiënt de toestemming vraagt om klinisch materiaal te publiceren (iets wat de auteurs die aan dit boek meewerkten wel heel vaak moesten doen!). Stuk voor stuk degelijke artikelen, waarin ik toch ook weer echt nieuwe inzichten miste. Al bij al werken deze jungiaanse erg 'psychoanalytisch', zowel wat betreft het kader als het belang dat gehecht wordt aan de (tegen)overdrachtelijke dynamiek. Vooral postkleiniane invloeden zijn duidelijk aanwezig. Met jungiaanse termen (*anima/animus*, *coniunctio*, *lapis*, *nigredo*, *schaduw*, *ouroboros*, *vas bene clausum*) wordt spaarzaam omgesprongen: ze worden steeds beschrijvend gebruikt, en niet als verklarende modellen. Opvallend is de openheid voor een veelheid aan (psycho)analytische theorieën: de vele citaten verwijzen zowel naar freudiaanse als jungiaanse auteurs: Jung wordt 60 maal genoemd, en Fordham, zijn voornaamste Britse leerling en persoonlijke vriend van Winnicott, 29 keer. Freud (24), Winnicott (23), Bion (14), Kalsched (12), Klein (11), Britton (10) en Samuels (9) vervulden de toptien.

'Jungiaans' is beslist de nadruk die gelegd wordt op het intersubjectieve karakter van de therapeutische relatie. 'Hoe men het ook draaie of kere, de relatie tussen arts en patiënt is een persoonlijke relatie, binnen het onpersoonlijke kader van een therapie. Er bestaat geen kunstgreep die zou kunnen voorkomen dat de behandeling het product is van een wederzijdse beïnvloeding, waaraan het ganse wezen, van arts én patiënt, deelneemt. (...) Daarom ook is de persoonlijkheid van de arts (...) voor het resultaat van een psychotherapie veel belangrijker dan wat de arts zegt of doet (...)' (Jung 1929, § 163). Deze laatste zin vinden we bijna woordelijk terug bij de Franse psychoanalyticus Serge Nacht, twee jaar later. De

tegenoverdracht is voor Jung een voorbeeld van dergelijke beïnvloeding van de analyticus door de analysant.

Deze principes vonden trouwens al lang ingang in de psychoanalytische wereld; sedert een halve eeuw won de gedachte veld dat de tegenoverdracht een uiterst waardevol instrument is om de patiënt te begrijpen. Voorzover ik weet blijven alleen de lacanianen zich hiertegen verzetten. Zij waarschuwen ons terecht tegen de valkuilen van een dergelijk 'begrijpen', maar ik vind dat ze het symbolische kind weggooien met het imaginaire badwater: is de overdracht-tegenoverdrachtdynamiek niet de plaats bij uitstek waar een voortdurende uitwisseling plaatsvindt tussen bewuste en onbewuste? Niet verwonderlijk dat in het besproken boek geen enkele verwijzing naar Lacan voorkomt.

Paradoxaal zou ik willen besluiten dat dit boek vooral interessant is voor de niet-jungiaanse analyticus, die wil ontdekken hoe zijn jungiaanse collegae werken, en hoe hun idioom uitdrukking krijgt in de klinische praktijk.

Literatuur

Dehing, J. (2003). 'O' – An Excursion in the Realm of the Unspeakable. In *Cambridge 2001. Proceedings of the Fifteenth Congress for Analytical Psychology*, p. 130-142. Einsiedeln: Daimon Verlag.

Jung, C.G. (1929). Die Probleme der Modernen Psychotherapie. *Gesammelte Werke* 16, p. 57-81. Olten/Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag, 1976.

Lacan, J. (1958). La direction de la cure et les principes de son pouvoir. *Écrits*, p. 585-647. Parijs: Éditions du Seuil, 1966.

Nacht, S. (1956). La thérapie psychanalytique. In S. Nacht (red.), *La psychanalyse d'aujourd'hui* (2 delen). Parijs: Presses universitaires de France.

J. Dehing is psychiater en psychoanalyticus, opleider bij de Belgische School voor Jungiaanse Psychoanalyse en bij de postgraduate specialisatie psychoanalytische psychotherapie (KU Leuven/Kortenberg), lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie, werkzaam in privé-praktijk te Brussel.

Psychoanalyse als dichterlijke conversatie

Bespreking van: Thomas Ogden (1999). *Reverie and interpretation, sensing something human*. Londen: Karnac Books.

ISBN 1-85575-239-5, 286 pagina's, prijs: £ 22,50, en van:

Thomas Ogden (2002). *Conversations at the frontier of dreaming*, Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-906-3, 255 pagina's, prijs: £ 22,50

Eugenie Oosterhuis

Thomas Ogden is een psychoanalyticus die meeslepend over zijn werk en zijn visie op de psychoanalyse kan vertellen. Hij schrijft veel; hier bespreek ik zijn vijfde en zesde boek, waarvan de hoofdstukken al eerder in diverse psychoanalytische tijdschriften zijn verschenen. *Reverie and interpretation* begint met het hoofdstuk *On the art of psychoanalysis*. Deze titel geeft goed weer hoe Ogden de psychoanalyse als behandelmethodiek ziet: het is geen *evidence-based* stelsel van regels, maar een kunst, zoals literatuur, waarbij analysant en analyticus samen zoeken naar de woorden die de ervaring van de menselijke beleving weergeven. Ogden stelt dat de conversatie, het gesprek, een absolute noodzaak is om te overleven. Hij gebruikt de metafoer 'conversations at the frontier of dreaming' om een idee te geven hoe bewuste en onbewuste gevoelens en gedachten en gesproken taal vormen en hoe taal op zijn beurt vorm en uitdrukking geeft aan gevoelens. Ogden besteedt in *Conversations* veel aandacht aan poëzie als vorm van taal waarin de opgevoelen beelden verschillende betekenissen hebben. Poëzie is 'the simultaneous compression of language and expansion of meaning' (p. 206, citaat van Tom Stoppard). De verdichting is een kenmerk van alle droomwerk; in poëzie vindt de lezer zijn eigen beelden, die anders kunnen zijn dan die van de dichter. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de analysant en zijn verhaal. Voor Ogden is de poging om de emotionele ervaring te verbreden en verdiepen essentieel voor zowel de psychoanalyse als de poëzie. Bij de bespreking van enkele gedichten van Borges, Frost en Heaney raadt

Ogden de lezer aan om de versregels eerst hardop te lezen, omdat in de klank van de gesproken taal de woorden meer en andere betekenissen krijgen. Dit geldt niet alleen voor gedichten; ook het spreken in de analyse is vaak verrassend anders dan de gedachte woorden doordat woordkeus en toon de onbewuste, vaag begrepen, gevoelens vangen en weergeven. Deze spontane woorden ontstaan wanneer de analyticus vertrouwt op het onbewuste, van hemzelf en de analysant, en zich kan overgeven aan zijn rêverie, zijn mijmeren.

Het gebruik van de rêverie is een centraal thema in Ogdens werk. De mijmeringen van de analyticus, die luistert naar zijn analysant en zich instelt op diens gevoelsstroom, worden bepaald door de innerlijke werelden van analysant én analyticus. De rêverie gaat verder dan de vrijzwevende aandacht, die vooral op de innerlijke wereld van de patiënt gericht is. Bij het gebruik van de rêverie speelt de innerlijke wereld van de analyticus een veel grotere rol. Het psychoanalytische proces is een samenspel, waarbij het er niet zo toe doet wie wat inbrengt. Het onderscheid tussen overdracht en tegenoverdracht lijkt niet van groot belang. Ogden voelt zich verwant met Winnicott; hij vergelijkt de analytische dialoog dan ook met een 'squiggle game', waarin beide analytische partners metaforen aandragen. Zoals alle kinderanalytici weten, is het squiggle game een uitvinding van Winnicott: analyticus en kind maken samen een tekening die iets uitbeeldt van het onbewuste beleven van beiden; hierbij zet een van de twee een kras op het papier, die door de ander uitgewerkt wordt. De tekening is een substantiële analytische derde. Analysant en analyticus creëren zo samen het psychoanalytische proces, met een eigen vorm van communicatie en eigen metaforen.

De meeste analytici weten uit ervaring dat iedere patiënt een ander contact en andere belevingen oproept. Er worden verschillende aspecten van de analyticus aangeproepen. Voor de ontwikkeling en zelfkennis van de analyticus is het dan ook belangrijk om meerdere analyses naast elkaar te doen. Ogden heeft deze ervaring in zijn concept van 'the (intersubjective) analytic third' verwoord. Analyticus en analysant zijn aparte individuen met hun eigen

onbewuste; samen, maar asymmetrisch, creëren zij door het contact van hun onbewuste gevoelens en ideeën de onbewuste, intersubjectieve derde. Ogden spreekt van 'asymmetrisch' omdat in de psychoanalyse de verkenning van de binnenwereld van de analysant centraal staat. Idealiter heeft de psychoanalyticus door zijn opleiding en ervaring genoeg inzicht in zijn eigen aandeel in het analytische proces en gebruikt hij zijn rêverie om te begrijpen wat er bij de patiënt speelt. Ogden beschrijft in mooie voorbeelden hoe zijn rêverie werkt, waarbij hij als vanzelf tot een goed aanvoelen en verwoorden van de gevoelsstroom van de patiënt komt: 'They (de interventies) came as a surprise to me' (*Conversations*, p. 156). Als je zijn boeken leest, lijkt dit allemaal bedrieglijk eenvoudig. Het voortdurende pendelen tussen onderdompeling in rêverie en op enige afstand bekijken wat deze betekent, en vooral weten wat daarin niet bij de patiënt hoort, is echter allesbehalve makkelijk. Maar: wie een beroep wil waarbij de eigen binnenwereld niet zo sterk wordt aangesproken, moet vooral geen psychoanalyticus worden. Het is emotionerend werk, waarbij de moeite beloond wordt door het tot leven komen van de patiënt; Ogden spreekt vaak van 'aliveness' versus 'deadness' in de analytische gesprekken als teken van de gevoelswereld van de analysant. Ogdens werkwijze spreekt mij aan omdat het zoeken naar de betekenis van de uitingen van het onbewuste centraal staat. Ik vind echter dat Ogden te weinig ingaat op de problemen die zich hierbij voordoen. Deze zijn een gevolg van de kracht van de projectieve identificatie, die ertoe kan leiden dat de onbewuste belevingen van analysant en analyticus een moeilijk te ontwarren kluwen vormen. Het vertrouwen op het eigen onbewuste, zoals dat voor het gebruik van de rêverie nodig is, vereist van de analyticus een voortdurende zelfanalyse; deze schiet onvermijdelijk tekort, zeker voor de eigen blinde vlekken. De analysant, die altijd gespist is op signalen van de analyticus, zal bij deze werkwijze veel opvangen van de binnenwereld van de analyticus en daarmee waarschijnlijk 'vanzelf' rekening houden, in aanpassing of verzet. Het lijkt mij dat deze problemen alleen in een regelmatige inter-/supervisie goed aangepakt kunnen worden,

maar ik kreeg niet de indruk dat Ogden daaraan zelf behoefte had, terwijl hij wél overtuigend laat zien hoe vruchtbaar supervisie is waarin de supervisant zijn eigen belevingen kan vertellen. Ogdens opvattingen over de analytische techniek zijn een logisch gevolg van zijn visie op de psychoanalyse. Het liggen op de bank, waarbij analyticus en analysant elkaar niet aankijken, is nodig voor beiden om zich over te kunnen geven aan de, deels onbewuste, belevingswereld. Ook de hoge frequentie is nodig om dit proces van onderdompeling te vergemakkelijken. Ogden legt zijn patiënten aan het begin van de behandeling uit dat hij zijn werk het beste kan doen als de patiënt ligt en hij achter de bank zit. Alleen deze setting maakt het voor hem mogelijk om zich over te geven aan zijn rêverie en hij denkt dat ook zijn patiënt zal merken dat hij liggend, zonder oogcontact met zijn analyticus, zich vrij zal voelen om te mijmeren, te praten met zichzelf en ook zijn lichamelijke gevoelens te laten spreken. Hiermee geeft hij meteen aan wat hij van de analyse in deze setting verwacht: een speelruimte waar de onbewusten van analyticus en analysant zich door rêverie kenbaar maken, zodat de onbewuste, intersubjectieve analytische derde gevormd en geanalyseerd kan worden. Ogden meent dat de grondregel van Freud – alles zeggen wat er in je opkomt – te weinig rekening houdt met de behoefte aan privacy die ieder mens heeft. Hij citeert ter adstractie Winnicott, die stelt dat de haat voor de psychoanalyse wel te begrijpen is omdat psychoanalyse doordringt in de menselijke geest en daardoor een bedreiging is voor ons 'incommunicado element', dat heilig zou zijn. Merkwaardig is dat Ogden hierbij niet spreekt over de schaamte die ons belet om alles onder ogen te zien. Volgens Ogden leidt de 'eis' van de grondregel tot vermijden van stiltes, terwijl die natuurlijk ook veelzeggend zijn, en meer in het algemeen tot onvrijheid in de exploratie van het onbewuste. Ik vraag me af waarom hij zo de nadruk legt op deze privacy. De grondregel is toch vooral een uitnodiging en geen eis om alles te zeggen; de analyticus vindt alles van belang en veroordeelt niets. Dit zijn de voorwaarden voor een vrij verkennen van de binnenwereld. Natuurlijk houden patiënten dingen voor zichzelf, meestal uit

angst voor veroordeling of omdat ze nog geen woorden hebben. Ik zou mij kunnen voorstellen dat deze manier van werken, waarbij de analyticus een kijkje geeft in zijn innerlijk, op gespannen voet kan staan met zijn behoefte aan privacy en dat 'eerlijkheidshalve' ook de behoefte van de patiënt in deze expliciet beleden wordt.

Het zal duidelijk zijn dat het werk van Thomas Ogden zeer inspirerend is en aanspoort tot kritisch denken, niet alleen over de psychoanalytische techniek, maar ook over de noodzaak van psychoanalytische research, die door velen gezien wordt als de enige mogelijkheid om de psychoanalyse te laten overleven. Ogden reikt een ander perspectief aan wanneer hij de beoefening van de psychoanalyse vergelijkt met poëzie, waarin voor het onzegbare woorden zijn. Het lijkt me zinvol om daaraan in de psychoanalytische opleiding meer aandacht te besteden dan aan de DSM IV.

Beide besproken boeken geven een duidelijk idee van de visie van Ogden op de psychoanalyse. In *Reverie and interpretation* ligt de nadruk op de psychoanalyse als behandeling; in *Conversations at the frontier of dreaming* gaat Ogden vooral in op de verwantschap van psychoanalyse en poëzie. Voor hem is deze verwantschap evident, omdat hij kenmerken van het onbewuste functioneren, zoals verdichting en verschuiving, in beide kunstvormen essentieel vindt.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

Tweemaal Freud

Bespreking van: Pamela Thurschwell (2000). *Sigmund Freud*. Londen: Routledge. ISBN 0-415-21521-8, 158 pagina's, prijs: £ 9,99, en van: Michael Jacobs (2003). *Sigmund Freud*. Londen/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications. ISBN 0-7619-4109-6, 168 pagina's, prijs: £ 16,99

Sara De Vos

Recent werden over het leven en het werk van Freud twee boeken uitgegeven.

Pamela Thurschwell, docente Engels aan de University College London, schreef een boek dat in de eerste plaats bedoeld is als kennismaking met de theorieën van Freud. Grofweg valt deze pocket uiteen in twee delen. Op een zeer didactische wijze wordt in het eerste deel een overzicht gegeven van Freuds denkwereld.

Hiervoor maakt zij gebruik van citaten, samenvattingen en kaders waarin essentiële termen zoals 'het castratiecomplex' en 'overdracht' worden uitgelegd.

Beschouwen we de achtergrond van de auteur, dan is het niet verwonderlijk dat zij vooral de nauwe band tussen psychoanalyse en literatuur onderzoekt. Deze relatie wordt reeds beklemtoond bij de bespreking van het werk van Freud: termen zoals het Oedipuscomplex, narcisme, sado- en masochisme vinden hun oorsprong in de literaire wereld. Tevens besteedt de auteur veel aandacht aan de Oedipusmythe en ziet zij een analogie tussen de figuur Oedipus die zichzelf de ogen uitsteekt en Sigmund Freud (of elke andere praktiserende analyticus) die ten gevolge van zijn eigen blinde vlekken de waarheid nooit voor honderd procent kan achterhalen.

Vooraf in het tweede (maar veel kortere) deel van het boek wordt dieper ingegaan op literaire aspecten. Freud bestudeert in zijn geschriften over kunst en literatuur voornamelijk de persoonlijkheid van de kunstenaar zelf (Da Vinci, Dostojevski). Bij zijn interpretaties van literair werk (Hamlet, Oedipus) gaat hij inhoudelijk te werk door de motieven van de karakters te analyseren. Latere auteurs konden de toepassing van psychoanalytische theorie in literaire kritiek en in filmkritiek verruimen door ook de vorm te bestuderen. En hiermee belandt Thurschwell bij de theorieën van Lacan, met wie zij als taalkundige ongetwijfeld een nog grotere affiniteit heeft. Aldus sluit dit boek overigens aan bij de andere uitgaven in de reeks *Critical Thinkers*, die voornamelijk postmodernistische en poststructuralistische filosofen en literatuurwetenschappers behandelen. Bij bestudering van de vorm van literatuur krijgt de overdrachtelijke dynamiek tussen lezer en boek de nadruk. De uiteindelijke betekenis die een verhaal krijgt, wordt bepaald door de geschiedenis van de lezer. Er bestaat niet slechts één lectuur. Het leesproces

is een proces van creatie en constructie. Verder plaatst Thurschwell Freuds werk in het cultureel-maatschappelijke klimaat van het toenmalige Wenen. Van de tegenstand die Freud kreeg, behandelt zij voornamelijk de feministische kritiek. Ook een aantal hiaten en tegenstrijdigheden in Freuds theorieën komen aan bod. Het boekje is een aanrader voor ieder die zijn weg zoekt in het werk van Freud, maar niet goed weet waar te beginnen. Omdat de auteur de lezer een handleiding wil meegeven voor verdere literatuur, omvat de laatste rubriek van het boekje tien pagina's titels van werken door en over Freud. Toch blijft het werk van Thurschwell nogal schematisch, beknopt en kleurloos. Bij de lectuur van het eerste deel zal menig gevorderd psychoanalyticus op zijn honger blijven zitten. Het boek ontleent zijn waarde voornamelijk aan zijn literaire invalshoek.

Michael Jacobs boek *Sigmund Freud* is min of meer op dezelfde manier opgebouwd. Het eerste deel over leven en werk van Freud is in een aanmerkelijk levendiger stijl geschreven dan het werk van Thurschwell. Jacobs weet in zijn boek een emotionele lading te leggen die de lectuur aangenamer en vlot maakt. Hierbij krijgt men de indruk dat de auteur regelmatig in de bres springt voor de mens Freud, die het soms hard te verduren kreeg van tijdgenoten. Hoewel enige subjectiviteit hierdoor wellicht niet uitgesloten is, lijkt Jacobs toch een grondige studie gemaakt te hebben en kan deze attitude slechts een uiting zijn van de gepassioneerde hem ertoe aanzette dit boek te schrijven. Ook de talrijke citaten uit de lofdichten van W.H. Auden, de verschillende (misschien wel wat eenzijdige) referenties naar het biografische werk van Peter Gay en de citaten uit het werk van Freud zelf brengen Freud als persoon meer tot leven.

In het tweede deel behandelt de auteur de kritiek op het werk van Freud. Hij beperkt zich hierbij niet tot feministische bezwaren, maar laat het niet na de kritiek vanuit cognitief-gedragstherapeutische hoek toe te lichten. Hier is het enigszins teleurstellend dat Jacobs onvoldoende krachtige tegenargumenten kan poneren om de vermaarde stelling van Eysenck – dat de therapeutische effecten van de psychoanalyse minimaal of niet-bestaand zouden zijn –

te weerleggen. Enkel het werk van Fonagy en de toekomst zullen het tegendeel kunnen aantonen. Hierbij aansluitend behandelt Jacobs de vraag of de psychoanalyse gezien kan worden als een wetenschap. Vertrekkend vanuit de definitie van wetenschap (observaties, gecontroleerde omstandigheden, testbaarheid en weerlegbaarheid) en zich hierbij grotendeels baserend op de studie van Kline, kan men besluiten dat bepaalde van Freuds hypothesen toetsbaar zijn, andere weer niet. Methodologische problemen liggen vaak aan de basis van het mislukken van wetenschappelijke onderzoeken. Maar terecht stelt Jacobs de vraag of deze wetenschapskwestie relevant is in de klinische praktijk. Subjectiviteit en interpretatie van betekenissen zijn immers moeilijk objectief te benaderen.

De schrijver geeft tevens een bondig overzicht van de evolutie van het psychoanalytische denken na Freud, de conflicten tussen de verschillende scholen en de kerngedachten van invloedrijke analytici. Dit is een waardevolle aanvulling voor wie op zoek is naar verdere lectuur.

Freuds invloed reikt echter ook verder dan de psychotherapeutische wereld. Onze hedendaagse cultuur blijft doordrongen van zijn ideeën. De wisselwerking tussen psychoanalyse en niet-klinische disciplines als filosofie, theologie en literatuurkritiek komt ook in het boek van Thurschwell uit de verf. Eenzijdig is de psychoanalyse vaak onderworpen geweest aan kritische lectuur door deze andere disciplines; anderzijds heeft ook de psychoanalyse ten aanzien van deze cultuurvormen verschillende standpunten ingenomen en talrijke uitingen van kunst psychoanalytisch geïnterpreteerd. Beide werken bieden een toegankelijke introductie tot het leven en denken van Freud. Terwijl de benadering van Thurschwell vooral een publiek uit de geesteswetenschappen zal aanspreken, kan Jacobs' monografie ook voor analytische therapeuten verrijkende lectuur zijn.

S. De Vos is psychiater in opleiding aan de Universiteit Gent, en volgt de postgraduate specialisatie in de psychoanalytische psychotherapieën ingericht door de KU Leuven.

Kleiniaanse studies over hystericie, narcisme en het geweten

Bespreking van: Ronald Britton (2003). *Sex, Death and the Superego. Experiences in Psychoanalysis*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-948-9, 196 pagina's, prijs: £ 19,99

Marc Hebbrecht

Onze aandacht is gewekt door een prikkelende titel! Zal *Sex, Death and the Superego* ons inwijden in de geheimen van sex en dood die de psychoanalyticus mag beluisteren in de beslotenheid van zijn stille kamer? Zal Britton de stem van zijn geweten negeren en ons laten delen in het allerintiemste dat zijn patiënten hem hebben toevertrouwd? Met uitzondering van de pikante verhalen over Anna O. en Sabina Spielrein is dit boek een geheel van goed doordachte psychoanalytische essays. De eerste hoofdstukken behandelen de hystericie, dan volgen enkele bijdragen over de relatie tussen Ik en Boven-Ik en ten slotte een bespreking van narcistische problematiek.

Volgens Britton is de hystericie niet van het analytische toneel verdwenen maar ten onrechte weggegooid in de 'borderlinevergaarbak'. In de hystericie verwacht de patiënte de exclusieve liefde van de analyticus en houdt ze krampachtig vast aan een overdrachtsillusie die de andere erotische banden die de analyticus heeft, negeert. Anders dan bij de behandeling van borderlinepatiëntes voelt de analyticus zich niet gevangen of geterroriseerd maar juist heel bijzonder. Dit gevoel lokt hem in de valkuil van de erotische tegenoverdrachtsneurose. Hiervan zijn voorbeelden bekend uit de begintijd van de psychoanalyse: Breuer, Jung, Ferenczi; maar ook recentelijk: Masud Khan en de gevallen beschreven door Gabbard en Lester. Deze erotische tegenoverdracht wordt als volgt getypeerd. De analyticus voelt zich opgetogen over een patiënte die zijn creativiteit aanwakkert en zijn duidingen telkens met interessant materiaal beantwoordt. Hij voelt zich een ontdekker die – via haar – verborgen regionen van de menselijke psyche binnentreedt. Geleidelijk groeit een romantische illusie die hij niet durft door te prikken, vanuit de rationalisatie dat dit

voor haar een te pijnlijke desillusie zal betekenen. Analyse van deze situatie maakt duidelijk dat de patiënte de analyticus verleidt in zijn rol van de geïdealiseerde, seksuele vader uit zijn eigen oedipale scenario terwijl hij aangezocht wordt diezelfde rol te spelen in haar oedipale scenario. Volgens Britton maakt de hysterische patiënte gebruik van projectieve identificatie waarbij ze de analyticus plaatst in de rol van de vader van zijn eigen oerscène en zichzelf in de rol van de moeder van haar oerscène.

In hoofdstuk 4 beschrijft Britton het Athena-Antigonecomplex waarbij de vrouw haar zelfwaarde afhankelijk maakt van het dochter zijn van haar vader. In de Athenapositie ontkent ze op een triomfantelijke wijze haar vrouwelijkheid (via fallische identificatie); in de Antigonepositie denigreert ze haar vrouwelijkheid meer subtiel door masochistische zelfopoffering. Alle toewijding gaat naar de zieke, gekwetste of aftakelende vader, die niet meer beschikt over zijn fallische macht. Zij blijft hem tijdens zijn neergang en over de dood heen alle eer betonen, waardoor zij kan delen in zijn vroegere roem. Wie denkt hierbij niet aan Anna Freud?

Brittons bespreking van de relatie tussen ego en superego opent onze ogen voor sommige aspecten van psychoanalytische diagnostiek. Hij gebruikt bijvoorbeeld zijn tegenoverdracht om vier categorieën van psychische organisatie te onderscheiden. Door de borderlinepatiënt voelt hij zich getiranniseerd, de hystericia wekt interesse, de narcist dwingt hem in de rol van een intern object, de psychosomaticus raakt hem emotioneel niet. De kleinianen hebben aan het Ik een nieuwe inhoud gegeven: de denker van gedachten maar ook de instantie die aan sommige fantasieën de status van geloof toekent en dan toetst of dit waar is of vals. Aan de hand van de oudtestamentische Job en een praktijkvoorbeeld illustreert Britton hoe emancipatie van het Ik tot stand komt: het Ik maakt zich los van het strenge oordeel van een afgunstig Boven-Ik en eist het recht op te oordelen op grond van eigen interne kritiek en realistische waarneming. Vaak ligt een egodestructief Boven-Ik aan de basis van creatieve inhibities, zoals angst om te publiceren. Dit brengt hem tot een omschrijving van afgunst als een aan-

geboren kracht in de persoon. Afgunst is niet één psychisch element, maar een samengesteld iets. Afgunst omvat een begerig aspect (de drang om de attributen van het object te bezitten) en een xenocidaal aspect (men wil het object dat vreemd is en bron van storende gevoelens vernietigen). In het hoofdstukje over humor en het Boven-Ik geeft Britton voorbeelden hoe grappen aangewend worden om iets belangrijks weg te houden. De andere situatie komt ook voor: authentiek inzicht gaat dikwijls gepaard met een hartelijke lach. De analyticus kan humor veilig gebruiken wanneer de patiënt stevig genoeg gesetteld is in de depressieve positie. Op een paranoid-schizoïde niveau wordt humor aangevoeld als minachting of belachelijk gemaakt worden.

In het derde deel lanceert Britton (samen met Perelberg) de visie dat er twee types van narcistische patiënten bestaan. De 'dikhuiden', synoniem voor onthechte narcisten, zorgen ervoor dat de analyticus zich onbelangrijk voelt en er maar niet in slaagt met hen in een gevoelsmatig contact te komen. De werkkamer voelt dan aan als een lege ruimte. Narcisten met een dunne huid maken de analyticus tot verlengstuk van hun eigen psyche. De analyticus voelt zich ingesloten en opgeslorpt; hij durft niets meer van plaats te veranderen in zijn kamer. Ook over het eigen woordgebruik voelt hij zich niet langer meester. Wanneer het hem niet lukt begrip perfect te verwoorden, wordt dit door de patiënt ervaren als een aanslag op diens psychische integriteit en niet als een gewoon misverstand. Volgens Britton gaat het bij narcistische stoornissen over een diepgaande moeilijkheid om psychische ruimte met een ander te delen. Narcistische mensen komen om die reden niet tot een gewone analyse of een gewone partnerrelatie. Britton gaat ervan uit dat een aangeboren factor meespeelt; de narcist zou lijden aan een soort allergie voor de psychische invloed van de ander. *Sex, Death and the Superego* is een inspirerend boek dat vlot leest en door de vele voorbeelden uit de geschiedenis van de psychoanalyse (Sabina Spielrein), de bijbel (het boek Job), de Engelse literatuur (Parker, Hazlitt), de filosofie (Montaigne) en de mythologie een verzameling van luchtige essays vormt. Onze nieuws-

gierigheid en kennisdrang worden erdoor aangewakkerd. De hoofdstukken over de erotische tegenoverdracht en over het egodestructieve Boven-Ik zijn het boeiendst. Zijn theorie over de kliniek van de narcistische stoornissen wordt warrig en haastig aan de lezer gepresenteerd maar bevat wel interessante gedachten. Britton schrijft beter dan hij spreekt; op conferenties komt hij nogal saai over maar zijn pen is dit zeker niet. Het boek is vooral geschikt voor klinici met psychoanalytische ervaring.

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus.

Broers en zussen

Bespreking van: Prophesy Coles (2003). *The importance of sibling relationships in psychoanalysis*. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-923-3, 120 pagina's, prijs: £ 12,99

Nicole Vliegen

Coles opent intrigerend met de stelling dat we allen de wens koesteren het enige kind van onze ouders te zijn. Als enig kind zouden we kunnen leven in een wereld zonder conflict en steeds met zekerheid het meest geliefde kind zijn. Volgens Coles lijkt de psychoanalytische theorie zich deze wens eigen gemaakt te hebben: broers en zussen zijn – geeft de auteur aan – een zeldzaam thema in de literatuur. Ze noemt de focus op de triade 'comfortabel', de klemtoon op het Oedipuscomplex als centraal voor de psychische ontwikkeling een oversimplificatie. Wanneer Oedipus zo centraal staat, hoeft er geen rekening te worden gehouden met broers en zussen.

Nochtans beschouwt de auteur – vanuit een objectrelationeel standpunt – relaties met broers en zussen en de 'ervaringen' die daarin worden opgedaan als vormend voor de innerlijke wereld. Wanneer er broers en zussen zijn, spelen ze een betekenisvolle rol in onze emotionele en seksuele ontwikkeling. Ze werpt daarom de vraag op waarom de psychoanalytische theorie de kracht van de relaties met broers en zussen zo vreest.

Vanuit deze vraag herleest Coles segmenten van de psychoanalytische literatuur. Ze beschrijft hoe Freud in zijn theoretische werk slechts nu en dan, en in zijn autobiografische werk niet, verwijst naar zijn eigen broers en zussen, ondanks het feit dat hij opgroeide met vijf zusters en een broer.

Voor Freud zijn broers en zussen vooral rivalen in de strijd om de aandacht van de ouders. Coles vraagt zich af waarom Freud precies de oedipale mythe koos als metafoor voor de psychische ontwikkeling en of dit het best aansluitende model is van de onbewuste generationele seksuele conflicten. Een andere belangrijke mythe is volgens haar het Egyptische verhaal van Isis en Osiris. Daarin is naast de relaties tussen ouders en kinderen plaats voor zowel rivaliteit en moord als voor liefde en samenwerking tussen siblings.

De centrale vraag is of broers en zussen van elkaar kunnen houden. Coles zelf meent van wel: liefde tussen hen en het spel dat er vanuit die liefde gecreëerd wordt, kan behoren tot de meest waardevolle momenten uit de herinnerde kindertijd. Ze vraagt zich aansluitend af waarom Freud de positieve aspecten van siblingrelaties zo verwaarloosde. Ze haalt aan dat Freud in een brief aan Fliess de quasi-siblingrelatie met zijn neef John beschreef als liefdevol en conflictueus en als van grote invloed op latere relaties.

Anders is de visie van Klein. Kleins relatie met haar oudere broer Emmanuel – over wie ze later schreef als ‘the best friend I ever had’ – ligt aan de basis van een vrij complexe visie op de passionele liefde-haatverhouding tussen broers en zussen. Volgens Klein ondersteunen de relaties de emotionele ontwikkeling en helpen ze het kind om afstand te nemen van de ouders. Klein ontkent geenszins de rivaliteit en jaloezie tussen siblings, maar beschouwt dergelijke gevoelens niet als de meest cruciale bouwsteen ervan. Liefde tussen broers en zussen is volgens haar van cruciaal belang en het niet geliefd zijn door hen en door leeftijdsgenoten kan latere relaties bemoeilijken.

Kleins denken over siblings is complex en uitdagend. Zij onderscheidt incestueuze verlangens ten aanzien van siblings van oedipale conflicten en beklemtoont dat seksuele relaties tussen

siblings destructief kunnen zijn wanneer ze vorm krijgen vanuit sadistische fantasieën, maar dat dat niet altijd het geval hoeft te zijn. In een hoofdstuk over seksuele relaties tussen broers en zussen beschrijft de auteur aan de hand van culturele mythes over het ontstaan van de wereld hoe incest tussen siblings deel uitmaakt van onze culturele erfenis. Anderzijds vinden we hierover amper actuele literatuur. De weinige auteurs zijn het erover eens dat een seksuele relatie niet noodzakelijk negatief is en vaak zelfs helpend kan zijn. Vooral de motieven die leiden tot de seksuele contacten zijn bepalend: seks vanuit een wens om macht en controle te hebben over de ander maakt de relatie abusief en beschadigend. Vanuit een positieve en warme band kan seks tussen broer en zus echter een basis vormen voor de latere heteroseksuele positie en voor de capaciteit om lief te hebben.

Coles meent, met auteurs als Klein en Bank en Kahn (1982), dat seks tussen broers en zussen een slecht begrepen en weinig onderzocht fenomeen is, dat sterk ondergerapporteerd wordt en veel vaker plaatsvindt dan ouder-kind-incest. Incest tussen broer en zus zou volgens Bank en Kahn op falende ouderlijke zorg duiden. Zij maken een onderscheid tussen enerzijds de emotionele steun die broers en zussen en leeftijdsgenoten elkaar kunnen geven wanneer ze eenzaam zijn of verward in een moeilijke oedipale strijd, en anderzijds het betrokken geraken in actief seksueel gedrag. Coles exploreert ook de niet-incestueuze liefde tussen siblings en haalt aan dat het concept ‘broederliefde’ in de psychoanalytische literatuur ontbreekt. ‘Broeder’- of ‘zusterliefde’ staat voor liefde tussen broeders of zusters, en ‘elkaar een broederdienst bewijzen’ betekent ‘elkaar helpen als broeders’. Deze concepten uit het dagelijks taalgebruik zijn echter niet terug te vinden in de psychoanalytische literatuur. Coles vindt dit duidelijk een hiaat in de theorievorming.

Coles boek biedt ontgensprekelijk een theoretisch frisse kijk op de lotgevallen van de relaties tussen broers en zussen in de klassieke psychoanalytische theorie. Zij beklemtoont hoe belangrijk deze relaties zijn voor de emotionele ontwikkeling en hoe zij mee vorm

geven aan de latere volwassen relaties met leeftijdsgenoten. Hoewel het boek theoretisch boeiend is, mis ik de meer persoonlijke en klinische invulling en reflectie. Haar persoonlijke fascinatie en gedrevenheid zijn vooral voelbaar bij het begin en het einde van het boek. In het klinisch rijk gestoffeerde eerste hoofdstuk heeft Coles het over 'sibling transference'. Ze geeft weer hoe ze begon te begrijpen dat overdrachtsmateriaal van een vrouwelijke patiënte niet verwees naar de relatie tussen de patiënte en haar moeder, maar dat zij vastzat in de relatie met de analytica als de 'gehate oudere zus'. Slechts het begrijpen hiervan haalde de analyse uit een impasse. Aan de hand van levendig klinisch materiaal – ook van auteurs als Sharpe en Rosenblatt (1994) – pleit Coles ervoor de relaties met broers en zussen te beschouwen als autonome cruciale relaties en niet als 'second editions of the parental triad'. In het verdere boek blijft voelbaar hoe Coles ervaringen en ideeën heeft die haar als auteur drijven, maar ze werkt die slechts zeer beperkt uit. Pas aan het eind van het boek komen ze weer op de voorgrond, wanneer zij afrondt met: 'However, I feel with equal passion, that the experience I had in the nursery with my siblings forms a crucial structure to my emotional world. I never laughed with my parents as I did with my siblings. I never played the same games with them. (...) I never wished my parents to be gone forever, with the same and intense passionate conviction as I did when I quarrelled with a brother or sister' (p. 96).
Ik had graag verder gelezen vanaf hier ...

Literatuur

Sharpe, S. & Rosenblatt, A. (1994). Oedipal sibling triangles. *Journal of American Psychoanalysis Association*, 42, 491-523.

Bank, S. & Kahn, M. (1997). *The sibling bond*. New York: Basic Books.

N. Vliegen is klinisch psycholoog, seksuoloog en psychoanalytisch kindtherapeut, verbonden als onderzoeker aan het Centrum Kinderpsychotherapie van de KU Leuven. Ze is bestuurslid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en lid van de Belgische School voor Psychoanalyse.

Variaties op het thema Ik-steun

Bespreking van: Gaston Cluckers (red.) (2001, tweede druk). *Andere therapeuten, andere wegen. Variaties op het thema Ik-steun*. Leuven/Apeldoorn: Garant. ISBN 90-5350-285-8, 128 pagina's, prijs: € 11,70

Geert Everaert

Verschillende auteurs gaan in *Andere therapeuten, andere wegen* na op welke wijze Ik-steun geïntegreerd kan worden binnen een psychodynamisch kinder- en jeugdpsychotherapiemodel. Al lijken steun en duiding essentieel verschillend, toch zijn ze complementair. Onder bepaalde voorwaarden kan steun structuurontwikkeling tot stand brengen, net zo goed als duidingen dat kunnen. In dit boek wordt onderzocht hoe concrete vormen van Ik-steun ingepast kunnen worden in het proces en het verhaal van elk individueel kind. Na een algemeen theoretisch gedeelte toont W. Smis ons in het tweede deel hoe schilderwerkjes de psychische wereld van het kind toegankelijk maken: het schilderij als onderdeel van een veel omvangrijker therapeutisch proces en als stap in de Ik-ontwikkeling. R. Verschueren bestudeert vervolgens hoe Ik-steun geïntegreerd wordt in diagnostiek en therapie van seksueel misbruikte kinderen. Ik-steun veronderstelt dat de therapeut omzichtig omspringt met de eigen nieuwsgierige 'onderzoeksdrijf' en respect toont voor de grenzen die het kind uittekent. E. Claes toont aan hoe werkpunten een Ik-steun bieden binnen de muren van een residentiële setting. M. Monthaye maakt gebruik van het lichaam om het Ik te versterken. In het laatste hoofdstuk beschrijft ze hoe dit in zijn werk gaat.

Dit boek is waardevol omdat het aan de hand van illustratief casusmateriaal een visie ondersteunt die lange tijd als controversieel werd beschouwd: Ik-steun hoort wel degelijk thuis binnen een psychoanalytische therapie!

G. Everaert is kinder- en jeugdpsychiater in opleiding en volgt de specialisatie in de psychoanalytische therapieën, ingericht door de KU Leuven.